

BARTHA ANTAL

Az etnikai-állami egység gondolata a „POVESZTY VREMENNIH LET”-ben

A címben jelzett gondolat nemcsak a POVESZTY szerzőit, hanem a Kijevi Oroszország történetének jeles kutatóit is foglalkoztatta. Az orosz történetírás forradalom előtti korszakának képviselői az állami és etnikai egység témáját talán még határozottabban állították kutatásaik középpontjába, mint azt a marxista történész nemzedék képviselői teszik. Ennek okát valószínűleg nem a kérdés iránti érdeklődés hanyatlásában, hanem bizonyosan a Kijevi Oroszország története egyéb lényegbevágó kérdéseinek előtérbe nyomulásában kell látnunk. A Kijevi Oroszország történetének marxista kutatói főként — hogy némi egyszerűsítéshez folyamodjunk — a gazdaság- és a társadalomtörténet, valamint a korai orosz államiság kritériumainak gondos elemzésére fordították fáradozásukat. S ha az állami és az etnikai egység problematikáját meg is találjuk a kijevi korszakról alkotott koncepciójukban, de annak eszmetörténeti vonatkozásai inkább a marxista filológusok műveiben nyertek értelmezést és monografikus összegezést. Egy lezárult tudománytörténeti és tudománypolitikai korszak felfogásában a korai orosz történelemnek hazai földön született forrása a POVESZTY kizárólagos külföldi tekintélyére emelkedett. A tudományos érdeklődést leszűkítő kanonizálás azonban vitathatatlan eredményeket is hozott. A történészek és filológusok ostromát álló POVESZTY-nek irodalomtörténeti feldolgozásaiban az érdeklődő szinte a filigrán munkát végző ékszerész kezéhez méltó nyelvész és filológus értelmezéseket talál. Az irodalomnak ez a hallatlan bősége, amelyhez a nem szovjet szlavisták természetét is számításba kell venni, nagyszerű dolog, de alighanem el is bántortalanít. S nem csak azért, mert a bőséges irodalmi termés egy kutató számára szinte áttekinthetetlen, hanem azért is, mert az új kezdeményező készséget már eleve elsüggeszti annak a gondolata, hogy esetleg a könyvtárak mélyén rejtőzködő feldolgozásokban már régen felfedezettek akarja — legjobban szándék ellenére — új eredményként az olvasó elé tárni.

Mindenképpen indokolt tehát, hogy témánkat — természetesen egy tanulmány lehetőségeihez szabott — historiográfiai láttekinetéssel kezdjük nemcsak azért, mert erre az általunk egyébként terhesnek érzett konvenciók is készítenek, hanem főként azért, mert nélküle saját gondolataink előadása az adott esetben elképzelhetetlen. Meg talán azért is helyénvaló az előzmények fővonalának bemutatása, mert a Kijevi Oroszország történetében kevésbé járatos hazai olvasót egyúttal bevezetjük témánkhoz kapcsolódó események vázlatába.

Magyarországon Hodinka A. a POVESZTY és az orosz LETOPISZ-ek magyar vonatkozásait állította össze és dolgozta fel példásan. Pauler Gy. szintén avatott kézzel nyúlt a POVESZTY-hez. Ők azonban mindketten a magyar történelem eseményei iránti érdeklődéstől hajtva fordultak a Kijevi Oroszország történetéhez.

Hodinka A. és Pauler Gy. úttörő munkásságának eredményeit az idő vasfoga kikezdte. Bizonyára nem is mindenben tudjuk felfogásukat osztani. Mégis tapasztalataik nyomán későbbi történész nemzedékünk képviselői szívesen fordultak a nevezett forráshoz, de már új szempontok érvényesítésével hasznosították adatait.

Ezeknek a hazai előzményeknek az ismerete ellenére is úgy véljük, több évtizedes szilenciumot törünk meg akkor, amikor magyar történeti folyóirat hasábjain kizárólag a korai orosz történelem lényegbevágó összefüggéseire hívjuk fel hazai olvasóink figyelmét.

Előre szeretnénk bocsájtani azt is, hogy tanulmányunk önálló — kisebb — részének főszereplője Vszeszlav polocki fejedelem értékelésének igénye csaknem egy évtizede foglalkoztatja e sorok szerzőjét.

A XIX. század második felében Szolovjov nagyhatású 29 kötetes művében foglalkozott a maga teljességében a kijevi állam egységének, illetve annak hiányának kérdésével. Gondolatmenetének lényege a következő.

A norman Rürik nemzetség megjelenése idejében (IX. sz. 80-as évei) a keleti szláv nemzetségek és törzsek nem ismerték az egyenesági örökösödést. Következésképpen a politikai hatalom sem szállhatott apáról fiúra. Rürik és nemzetsége nem hódítás, hanem a szláv törzsekkel kötött egyezség (rjad) alapján jutott egy népes ország birtokába.

Az egyenesági örökösödési elv hiánya azonban nem jelentette a szláv fejedelmi hatalom hiányát. Az egyes szláv törzsek élén még a norman fejedelmi nemzetség behívása előtt szláv fejedelmek álltak, de a valamennyi keleti szláv törzset egyesítő hatalom megteremtése, a törzsi viszályok felszámolása a norman ág érdeme.

A Rürik-nemzetség hatalmának megszilárdulásával a szláv dinasztiák hatalma megszakadt, képviselőik kedvező esetben norman eredetű nagyfejedelmek szolgálatába álltak. Amde ezek rá voltak szorulva a helyi törzsi viszonyokat jól ismerő szláv fejedelmi utódok szolgálataira, mert a nagyfejedelmi központ és az attól roppant távolságra fekvő törzsi földek közötti kapcsolat igen laza volt. Az egyetlen tényleges, rendszeresnek tekinthető kapcsolat a sarc (dany) szedésében fejeződött ki. Az egymást követő első fejedelmek közül Szvjatoszláv (Igorovics) három, Vladimir (Szvjatoszlávics) tizenkét, Jároszláv (Vladimirovics) fiai és unokája között osztotta meg hatalmát úgy, hogy azokat jelentős központokba helyezte. A hatalomnak ezt a területi megosztását Szolovjov úgy értékeli, hogy abban főként az egyes törzseknek a nagyfejedelmi hatalom előtti szokásjoga érvényesült. E szokásjognak megfelelően minden törzsnek volt egykor saját fejedelme, s ehhez a kialakult joghoz a törzsek még a nagyfejedelmi hatalom létrejötte után is ragaszkodtak. A törzsek annak ellenére ragaszkodtak a saját, helyi fejedelemhez, hogy a törzsi különbségek a IX. század végétől fokozatosan elhaltak, hiszen a XI. sz. közepére a törzsi elnevezések helyébe földrajzi-területi elnevezések léptek. A hatalom ilyen megosztásának az elégedetlenkedő, sőt lázadó törzsek megnyerését, egyenkénti megbékítésüknek pedig végső soron az egész kijevi Oroszország nyugalalmát kellett volna biztosítani.

Még ha nem is kételkedünk Szolovjov következtetésének helyességében, akkor is látnunk kell, hogy a következmények a feltételezett szándékkal ellentétesnek bizonyultak. A rész hatalom birtokába jutott fejedelmek nem az Orosz Föld (Ruszkaja Zemlja) nyugalalmát tartották szem előtt. Előttük Kijev, a hatalom igazi központja megszerzésének a vágya lebegett. A nagyfejedelmi méltóságért vívott harc az egymást követő fejedelmi nemzedékekkel egyre élesedett.

A X. sz. 70-es éveinek elejétől 1015—1019-ig két nemzedék fejedelmei üzték el, gyilkoltatták meg a kijevi trónnak azt az örökösét, vagy éppen birtokosát, akit az apák (Szvjatoszláv és Vladimir) jelöltek ki, vagy hagytak maguk után. Svzjatopolk (Vladimirovics) és testvére, Jaroszlav viaskodásában talán örökre megállapíthatatlan marad, hogy vajon Vladimir nagyfejedelem Svzjatopolk nevű fiára (fia volt-e egyáltalán) hagyta-e Kijevet Svzjatopolk és Jaroszláv idegen segítséghez is folyamodott; az előbbi lengyel az utóbbi normann hadak támogatását élvezte. Így a kijevi trónért folyó viaskodás nemzetközi méretű üggyé terebélyesedett, ennek jelei már Vladimirnak (Szvjatoszlávics) Járopolk nevű testvére ellen vívott harcában is felfedezhetők — bár erre Szolovjov nem figyelmeztet.

Láttuk, hogy Jaroszláv (Vladimirovics), aki a „bölc” ragadvány nevet kapta, testvérharc árán jutott hatalomra, fiait és unokáját még életében részfejedelemségekhez juttatta. Kormányzását bátor testvére, a távoli, a Fekete-tenger észak-keleti partján fekvő Tmutorokán-ban megtelepedett Msztiszlávval vívott harca nehezítette, aki 1025-ben Tmutorokánból hozott kazár és kaukázusi seregével legyőzte Bölc Jaroszláv normann hadát. Ekkor Msztiszláv a Dnyepertől keletre eső földet kapta birtokul, amelyet haláláig, 1035-ig zavartalanul birtokolt, s csak utána egyesítette Bölc Jaroszláv a Dnyeper két partján fekvő országát.

A halála óráját közeledni érző Bölc Jaroszláv 1054-ben politikai végrendeletet hagyott fiára. Szolovjov az egész kijevi korszak története szempontjából sorsdöntő jelentőséget tulajdonított a végrendeletben általa felfedezett szenioratus elvnek. Szolovjov a következőképpen értékelte ezt az elvet. A Kijevi Oroszország a Rürik fejedelmi *nemzetség* egészének a birtoka, a kijevi nagyfejedelmi trón egyedüli törvényes várományosa a családokra és ágakra szakadt fejedelmi *nemzetségek* természet szerinti legidősebb képviselője — *seniorja*, akivel szemben a népes nemzetség valamennyi tagja, mint fiak az atyának, engedelmisséggel tartozik. Ennek az elvnek tisztelete, azaz gyakorlatba ültetése, Bölc Jaroszláv szavai szerint „Rusz'-t megóvjá a széthullástól.

Miután Szolovjov a POVESZTY szövegéből kielemezte ezt az utódlási elvet a további fejleményekből leszűrt tapasztalataival kiegészítette azt: a *senioratus* elv gyakorlati keresztülvitelének az életkoron túl egyéb feltételei is voltak. Megvalósulásának a *seniori* életkor elérésénél fontosabb feltétele volt az, hogy az utódlásra jogosult ág képviselőjének közvetlen elődje ténylegesen elérte legyen a kijevi nagyfejedelmi trónt. Következésképpen a természet szerinti *seniori* életkor elérése esetén a rangidős fejedelem csak abban az esetben érhetette el a nagyfejedelmi hatalmat, ha atyja vagy nagyatyja ténylegesen nagyfejedelem volt. Az esetben, ha ez az előzmény hiányzott, akkor a természet szerinti *seniori* életkor ellenére a jog nem realizálódhatott. Az ilyen fejedelem fiakból lettek az „izgói” (hontalan) fejedelmek, akik vagy kalandorkodásra, vagy birtokos rokonaiknak a szolgálatába kényszerültek. A szenioratus jogának mindkét kritériumával rendelkezők a nagyfejedelmi hatalom eléréséig a nekik jutott részfejedelemséget ideiglenesen birtokolták. S mivel a részfejedelemségeket a szeniori jog alapján rangsorolták, ezért — vélte Szolovjov — új nagyfejedelem beiktatásakor minden fejedelem rangsor szerint új birtokot kapott.

A XII. sz. második felég, nevezetesen Andrej (Jurjevics) Bogoljubszkij Vladimir-szuzdali fejedelemig (1169—1174 között ténylegesen az egész Rusz ura) a fejedelmi nemzetség az egyenes ágon örökletes részfejedelemséget (otcsina-t, udel-t) nem ismerte, mert e nemzetség képviselői az egész Rusz-t tartot-

ták a nemzetség birtokának, ezért a részfejedelemségben uralmat gyakorló egyes fejedelmek nem törekedtek területüket a szomszédos részfejedelemségek rovására bővíteni.

Ha a Szolovjov által roppant gondal kibogozott utódlási elvet a tényekkel szembeesítjük, akkor a következőket tapasztaljuk. Bölcs Jaroszlávot idősebb fia, Izjaszlav követte a nagyfejedelmi trónon, akit azonban 1073-ban fiatalabb testvérei, Szvjatoszlav és Vszevolod elűztek, igaz, Izjaszlav visszaszerezte trónját. Szvjatoszlav halála után Vszevolod 1076-ban ismét fegyvert fogott a törvényes szenior ellen, s Izjaszlav csak lengyel segítség igénybevételével, alkudozással és engedmények árán tudta visszaállítani hatalmát. Az alkudozás és az engedmény tárgya az elhunyt Szvjatoszlav Csernyigovi Fejedelemsége volt, amelyet Izjaszlav kényszerből — bár erre a szolovjovi koncepció alapján joga nem volt — Vszevolod birtokába adta. Az utóbbi tehát fegyveres harc árán kényszerítette ki részfejedelemségének növelését. Ennek következményeként viszont Szvajotszláv fiai, Borisz és Oleg nemcsak birtokaikat, hanem a szeniori jogra jutás lehetőségét is elvesztették, holott hivatalosan soha sem váltak „izgoi” fejedelmekké. A sok viszontagságot megért Izjaszláv végül is 1078-ban a kazár és kun hadak segítségével a jogaikért harcba szálló Borisz és Oleg elleni csatában szerzett halálos seb következtében fejezte be kalandos életét.

Szvjatopolk (Izjaszlavics) kijevi nagyfejedeleme (1096—1113 között) nem a szeniori jog, hanem az erőviszonyok szeszélye folytán jutott hatalomra, kiváló utódja, Vladimir Monomah (Vszevolodics) (kijevi nagyfejedeleme 1113—1125) ugyancsak nem a *szenioritás* alapján lett kijevi nagyfejedeleme, hiszen a jogszerinti *szenior* ebben az időben Dávid (Szvjatoszlávics, megh. 1123) volt. Hosszú listát lehetne összeállítani azokból a megrázó tragédiákba torkollt eseményekből, amelyek szöges ellentétben állnak Szolovjov felfogásával.

Azt a legkevésbé sem tételezhetjük fel még a legapróbb tényeket is laudatlan energiával összegyűjtő, az elméleti általánosításokban megkapóan igényes Szolovjovról, hogy nem ismerte, vagy akár nem vette volna figyelembe az elméletét keresztvező lehangoló tényeket. Még azt sincs jogunk feltételezni róla, hogy passzív megnyugvással vette tudomásul a jog, az elvek és gyakorlat közötti szándékot. A kijevi korszak történelmének lehangoló eseményei gyakran készítették zord ítéletre, de elveiről nem mondott le. Úgy vélte ugyanis, hogy a kidolgozott elméletével ellentétes fejlemények Bölcs Jaroszláv politikai végrendeletében foglaltak megvalósításának érdekében történtek. A hatalomért vívott küzdelmek éppen ezért Bölcs Jaroszláv korát követően minőségileg különböznek a megelőző korszak látszatra hasonló jelenségeitől. Ez a minőségi különbség nem csupán a fejedelmek hatalmi vetélkedésére, hanem a Jaroszláv előtti és utáni korszak egészére is jellemzők. Szolovjov meg volt győződve elméletének helyességéről. S mégis következtelenségre kényszerült, mert a szeniorátus elvének érvényességét már Bölcs Jaroszláv korát megelőző eseményekben is feltárta. Kísérlete sikerrel járt. I. Vladimir két szentté avatott fia, Borisz és Gleb azért halt mártírhalt, mert egyik sem akart hadat vezetni az *idősebb*, a már említett Szvjatopolk ellen. Emez viszont nem riadt vissza a testvérgyilkosság felelősségétől. Innen ered a két Vladimirfi mártíromságának motívuma. Szolovjov ebben az esetben is a POVESZTY szerkesztések szellemében járt el, mert e szerkesztések szerint Borisz és Gleb valóban a szenior jogára hivatkozva utasították el a testvérharc gondolatát. A testvérharc helyett a mártíromságot vállaló testvérek motívumának beiktatásával nyerte el Szolovjov koncepciója végső alakját, amelyet az egyházi keresztény felfogás hatott át.

Végeredményben tehát Szolovjov a Kijevi Oroszországot a fejedelmi nemzetség kollektív birtokának tekintette. A fejedelmeket összefűző egyetlen lényeges kapocs a kijevi nagyfejedelem szeniori tekintélye volt. Következésképp a Kijevi Oroszország politikai szervezetét nem is tekintette államnak, mert az nem rendelkezett az államiség kritériumával.

Szolovjov az államiség kritériumát csak Andrej Bogoljubszkij (1154—1174) és különösen III. Vszevolod (1177—1212) uralkodása idején fedezte fel a Kijevtől távoli Vladimir-Szuzdali Fejedelemség területén, ahol a nemzetségi hagyományok nem érvényesültek.¹

Kljucsevszkij, a századforduló neves történésze mesterével szemben már öt kézikönyv terjedelemben foglalta össze az orosz történelmet a kezdetektől a XIX. sz. 50-es éveikig, hiszen az események részletei iránt érdeklődőket nyugodtan Szolovjov művéhez irányíthatta.

Kljucsevszkij kijevi korszakról alkotott felfogásának középpontjában szintén az egység, illetve a széttagoltság problémája állt. A *szeniorátus* elvét ő is mérvadónak tekintette, de úgy vélte, hogy a kérdéses elv valójában mindig megvalósult, csak soha sem teljesen. A fejedelmi viszályok az elv érvényesítéséért folytak, de a küzdelmek kimenetelét a tényleges erőviszonyok és nem az elv döntötte el. A népes fejedelmi nemzetségben a *szenior* személyének megállapítása egyszerűen lehetetlen volt, de amikor erre még lehetőség nyílt, pl. Böles Jarosláv halála után, fiainak, Izjaszlávnak, Vjacseszlávnak és Vszevolodnak egymást követő uralkodásának idején (1054—1093) a szeniorátus elve diadalmaskodott. Kljucsevszkij azonban nem tartott igényt ezen évtizedek súlyos eseményeinek boncolgatására. Bizonyára azért nem, mert Szolovjov értékelését tartotta mérvadónak. Az is bizonyos, hogy mesterével ellentétben ő nem az események krónikása volt, érdeklődését a dolgok, a jelenségek, a történés kategóriák elemzése kötötte le.

Kljucsevszkij nagy figyelmet fordított a Kijevi Oroszország etnikai összetételére. A Kijevi Oroszország népeinek sokfélesége nem okozott számára gondot. Az orosz etnikumnak az élet valamennyi területén, szembeálló fölénye biztosította az orosz uralom történeti stabilitását. Az északi és észak-keleti finnugor népességű területek kolonizációjában az orosz fegyvertényeket a békés befolyással és műveltségi kölcsönhatással szemben szinte elhanyagolhatónak vélte.

A fejedelmi nemzetség normann származásában ő sem kételkedett. Elfogadta a szláv törzsek és a normann uralkodó nemzetség között létrejött egyezség gondolatát is. E nemzetség képviselői a nemzetségi kollektív birtokon a továbbiakban egymás közti egyezség alapján osztozkodtak, de hatalomba iktatásukhoz a földek, elsősorban azok központjának (Kijevnek, Csernyigovnak stb.) jóváhagyására volt szükség. A törzsek központjai az iparos-kereskedő városok, tehát számottevő politikai jelentőségre tettek szert. A törzsi központok háttere, az agrár környezet önálló álláspontot nem képviselt: érdektelenül szemlélte az eseményeket és elfogadta a városok vezetőinek döntéseit, illetve nem tiltakozott e döntések ellen.

A fejedelmi nemzetség nem tartozott a Kijevi Oroszország népéhez, a nép a politikailag aktív iparos-kereskedő városok és a passzív agrár környezet lakosságából állt. A nép Kljucsevszkij szerint a Kijevi Oroszország dualista társadal-

¹ С. М. Соловьёв: История России с древнейшихъ временъ. Второе издание. Кн. первая. Спб. Товарищество «Общественная Польза». 96, 144 - 180, 190 - 192, 202, 204, 214 - 219, 277 - 280, 283 - 287, 289, 357, 369 - 370, 378 - 379, 393 - 396, 409, 414, 417, 418, 428, 432, 441 - 449, 452, 459, 464, 476 - 477, 489 - 500. 1.

mi-gazdasági tényezőinek egységét és heterogenitását jelképezi. Úgy vélte, hogy a nép meglehetősen érdektelenséggel szemlélte a fejedelmek között kibontakozó véres drámát, de a fejedelmi hatalom égisze alatt kialakult fegyveres erőben, amennyiben az védelmet nyújtott számára, érdekelve volt. A fejedelmek katonai védelmet nyújtottak, szavatolták a kereskedelmi útvonalak biztonságát, s ennek fejében ellátmányt kaptak a városok és az agrár környezet jövedelméből. Ez a felfogás tehát azt vallja, hogy fejedelmi nemzetség tagjai csak abban az esetben gyakorolhattak tényleges hatalmat, ha az egykor, még a IX. sz.-ban megkötött egyezség mintájára egyénenként vállalták a törzsi földek központjaival kötött egyezményekből rájuk háruló kötelezettségeket.

A Kljucsevszkijnél fellelhető dualista tényezők egységének fogalma — úgy véljük — magyarázatra szorul. Kljucsevszkij felfogása szerint a történelemformáló erők és tényezők egyetemes érvényűek. Az emberi együttélés természeti feltételei, morális, fiziológiai, gazdasági, jogi és szellemi tényezői azonban sajátos egyedi kombinációban jelentkeznek. Kivételes esetben valamely egyetlen tényezőnek, az esetek túlnyomó többségében azonban több összefonódott történelemformáló erőnek a kombinációja dominál. A konkrét, a nemzeti történelmet a domináns erők civilizációt teremtő dinamikus egyensúlya alakítja. Következésképpen az orosz nemzeti történelem az egyetemesnek szerves része, de a kijevi korszakra a tényezők dualis kapcsolatának dominálása a jellemző. Kljucsevszkij a civilizáció evolúciójának rendíthetetlen híve volt. Felfogásán a pozitivisták Buckle H. T. rendkívül mély nyomot hagyott, az utóbbi civilizáció elmélete viszont Condorcet J. A. koncepciójára vezethető vissza.² Igaz, Kljucsevszkij a civilizáció francia-angol elméletét a német történetírói és filozófiai iskolák kultúra értelmezésével kísérte meg egybeforrasztani. E kísérletben feltehetően eklekticizmus lappang, ez azonban az orosz liberális történetírói irányzatra éppen Kljucsevszkij nyomán pozitív hatást gyakorolt.

Felfogásának jegyében Kljucsevszkij a Kijevi Oroszország *egyidejű politikai egységét és széttagoltságát vallotta.*

Az utódlási jogrend következtében székhelyük változtatására kényszerülő fejedelmek etnikailag viszonylag rövid időn belül asszimilálódtak. A vezető papság és a fejedelmi katonai kíséret zömének, tehát az uralkodó osztályok összorosz jellege és ennek tudata, Kijev összorosz gazdasági-kereskedelmi, vallási-erkölcsi jelentősége, a társadalmi együttélésnek az egész orosz földön azonos formái egységhez, a társadalomban pedig a dualista összetételű orosz földek egységének tudatához, az orosz nép kialakulásához vezettek. A Kijevi Oroszország nem *politikai*, hanem a fejedelmi nemzetségen keresztül realizálódó *genealógiai szövetség*, federáció, a középkori társadalmi elemeknek olyan együttese volt, amelynek magánjogi alapjából nőttek ki a politikai kapcsolatok. A Kijevi Oroszország a nem eléggé kifinomult társadalmi tagoltság következtében nem ismerte a feudalizmust — a nyugati hűbéres rendszert.

A politikai megosztottságon felülemelkedő egység tudata nem az *orosz nép*, hanem az „*Orosz Föld*” (Ruszkaja Zemlja) fogalmában jelent meg. Az alig egyesített keleti szláv törzsek közötti különbségek, a tarka etnikai összetétel a X—XII. században túl keménynek bizonyult a történelem öröklővei számára.

A jelenségek dinamikus egyensúlya következtében az arányok azonban változtatásoknak vannak kitéve. A XII. sz. második negyedétől Jurij Dolgo-

² B. *Ключевский*: Курс русской истории. Ч. 1. М. 1937. 1—23. l. Cf. H. T. Buckle: History of Civilization in England. Vol. I., vol. II. London, 1857—1861. J. A. Condorcet: An Essay on the Progress of the Human Spirit. Baltimore, 1802.

rukij (Vladimir Monomah fia) vladimir-szuzdali és kijevi nagyfejedelemnek, de kiváltképpen két utódának, Andrej Bogoljubszkijnak és III. Vszevolodnak a XIII. sz. második évtizedének kezdetéig (1212) tartó, egymást követő tevékenysége idején Kijev és a vele azonosított egész rendszer hanyatlásnak indult. A Kijevtől távoli, Oroszország észak-keleti Vladimir-Szuzdali Fejedelemsége örökletes fejedelmi hatalom alapjain emelkedett az egész Rusz fölé. Ennek magyarázata Kljucsevskij szerint az, hogy Vladimir-Szuzdalban a Dnyeper mellékéről szakadatlan hullámban érkező orosz telepeseket a fejedelmek juttatták földhöz, ők alapították, építették a városokat, a fejedelmi tevékenységet nem, illetve alig befolyásolta a régi törzsi központok magatartása. Vladimir-Szuzdal földjén minden a fejedelmek akaratától függött. Vladimir-Szuzdalban tehát az orosz történelemnek szükségképpen új vonásai formálódtak. Ettől kezdve metropolita székhelyként Kijev csak egyházi tekintélyét őrizte meg. Birtoklásáért, helyesebben a birtoklásával összefonódott nagyfejedelemi méltóságért küzdő Andrej Bogoljubszkij szuzdali orosz hadai 1169-ben kirabolták és felperzselték, majd Rürik Rosztiszlávics (Vladimir Monomah unokaöccse) 1203-ban a nagyfejedelemi trón elvesztése miatt érzett dühében kun segédhadainak vetette szabad prédául az 1169. évi kifosztás után alig éledező várost. Se Andrej Bogoljubszkijnak, se III. Vszevolodnak nem Kijev, hanem csak a nagyfejedelemi méltóság kellett, s annak elnyerése után Szuzdalból uralkodtak, Kijevet feltétlen engedelmességgel tartozó helytartóikra bízták.

Szolovjov és Kljucsevskij felfogása mély hatást gyakorolt az orosz polgári történetírásra. Az őket követő történész nemzedék képviselői részleteiben vitatkoztak ugyan elődeik álláspontjával, de részleges módosítások ellenére is lényegében a kialakított felfogás követőivé váltak.³

A Kijevi Oroszország állami és etnikai egységének kérdésében állástfoglaló modern polgári irányzatok képviselői közül az amerikai Vernadsky még Kljucsevskijnél is erőteljesebben hangsúlyozza a kijevi politika és társadalom kereskedelmi érdekelttségét. Vernadsky is Bölcs Jaroszláv végrendeletétől származtatja az utódlás *szeniorátusi* elvét, s ő is csupán genealógiai és nem feudális szempont érvényesülését látja benne.

Vernadsky úgy látja, hogy a Kijevi Oroszországot az *etnikai és kulturális* közösség fűzte egységbe, de ebből az egységből hiányzott a *politikai* elem. Már ebből is látható, hogy Vernadsky gondolatmenete lényegét tekintve a már ismert irányt követi.

A föld (zemlja) és a részfejedelemségek genezisének felderítésében, úgy véljük, Vernadsky figyelemre méltó, bár nem előzmény nélküli következtetésre jutott. Kljucsevskivel ellentétben a föld (zemlja) fogalma nála nem az egység, hanem a széttagoltság a részuralom kifejezője. De az említett kifejezés által jelzett uralmi formák a Rusz egészére érvényesek, azaz végeredményben a széttagoltság ellenére is érvényesülő közös politika és kormányzás jelölésére is szolgált. Vernadsky értelmezésében tehát a föld (zemlja) a részfejedelemség és a fejedelmi kormányzás szinonim fogalmak. A részfejedelemségeket Vernadsky döntő többségükben az egykori törzsi földekből vezeti le, s erre meggyőző bizonyítékokat sorol fel.

Az első kijevi nagyfejedelmek fokozatosan egyesítették a törzseket, de Bölcs Jaroszláv halála után eleinte a földek csoportjai, majd minden egyes törzsi

³ Н. Я. Данилевский: Россия и Европа. Изд. 3-ое, Спб. 1888. — А. Пресняков: Княж-ное право в Древней Руси. Спб. 1909. — В. Сергеевич: Древности русского права. Изд. 3-е. Спб. 1908. — П. Н. Милоков: Очерки по истории русской культуры. Ч. 1 Спб. 1896.

eredetű föld külön fejedelemséggé vált. Így a XII. sz. végére kialakult 10 föld, vagy részfejedelemség többsége az egykori törzsi területek határai között helyezkedett el. A laza federatív kapcsolatokkal egybefűzött fejedelemségek központi kormányzása megvalósíthatatlan volt, ezért a kijevi nagyfejedelmek fiaikra bízta a helyi kormányzást. Az egyre népesebbé vált fejedelmi nemzetség a későbbiekben csak a részfejedelemségek rendszerének fenntartása árán biztosíthatta tagjai számára az őket megillető hatalmat és birtokot. A fejedelemségeket rangsorolták és az egyes fejedelmek a szeniorátus hierarchikus rendjének megfelelően részesültek a hatalomból, illetve sorolódtak függőségi rendszerbe. Ez a vazallusi függőség Vernadsky véleménye szerint a feudalizmussal azonos, de az csak a fejedelmi családok és a részfejedelemségeken belüli személyi kapcsolatokra korlátozódott. Végül is Vernadsky arra a megállapításra jutott, hogy a Kijevi Oroszország egész rendszere inkább a polisokra, ókori Görögországra és a középkori Bizántra emlékeztet mint Nyugat-Európára.⁴

A kijevi és annak közvetlen előzményét képező korszak gazdasági és társadalmi tartalmának kibontására a marxista történészek nemzedéke vállalkozott.⁵

A vállalkozás érdekében munkálkodók helyzete nem irigylésre méltó, hiszen a hagyományos történetkutatói módszerek mellett a társtudományok eredményeinek és azok önálló értékelésének követelménye is terheli őket. Elsősorban a régészeti kutatások eredményeként ismerjük az egyes keleti szláv törzsek anyagi műveltségét a kijevi állam kialakulását megelőző korban.

A törzsek integrálódásának fő irányát is sikerült felderíteni, tudjuk, hogy e folyamat lényegét a társadalmi-gazdasági differenciálódás, a köznépi szabadok szolgaságba süllyedése, a nemzetségi-törzsi szenior réteg uralkodó osztállyá szerveződése képezte. Mindez az ekés agrárkultúra, a szellemi és anyagi műveltség, az intenzív távolsági és szláv földek közti kereskedelem számottevő fejlődésének közepette zajlott le.

Megismertük a keleti szláv társadalom fejlődésének dinamikáját, bár részletekben még sok a bizonytalan vagy az ismeretlen tényező: többek között az összképen belül még nem derült fény a földtulajdonviszonyok változására, holott a társadalmi képlet két pólusának viszonyát az állam kialakulásának küszöbén éppen e tulajdonviszonyok alakulásában mérhetnénk le legbiztosabban. A *POVESZTY* és a *RUSZKÁJA PRAVDA* korai szerkesztéseinek elemzése alapján kiderült, hogy keleti szláv törzsek ismerték ugyan a rabszolgaságot, de a társadalmi rétegződés korai feudális jelleget öltött. A régészeti feltárásokból tudjuk, hogy az egykori törzsi erődített központokból nőttek ki a területi uralmi központok. Az integráció méreteit és a mögötte megbúvó etnikai konszolidáció intenzitását illetően, néha érzelmi motívumok által befolyásolt elméleti premiszák alapján szélsőséges nézetek is felbukkantak. E nézetek által vert hullámok ha még nem is ültek el, de a tárgyilagos megfigyelések szírtjein már megtörttek.

⁴ G. Vernadsky—M. Karpovich: History of Russia. II. New Haven. 1951. 173—181, 188—189, 212, 223. 1.

⁵ Б. Д. Греков: Киевская Русь. М.—Л. 1949. — Крестяне на Руси с древнейших времен до XVII. века. М.—Л. 1946. — С. В. Юшков: Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. 1949. — А. Н. Насонов: «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М. 1951. — Б. А. Рыбаков: Ремесло древней Руси. М.—Л. 1948. — Б. Д. Греков: (Под ред.): Очерки истории СССР. Т. 1. М. 1953. 56—472. 1. — В. Л. Янин: Новгородские посадники. М. 1962. — В. Т. Пашуто—Л. В. Черепнин: Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965. (ДРВ.) — В. Й. Довженко: Землеробство Древньої Русі. Київ. 1961.

Így — egyebek között — megingathatatlanak látszik az a megállapítás, hogy a Kijevi Oroszország magvát képező polján törzsnek és székhelynek Kijevnek a déli, délkeleti határát és hatékonyságát a IX. sz. 80-as éveitől erősödő integrációs folyamatban, a X. sz. 60-as éveinek a közepéig a Kazár Kaganátus, majd annak szétverése után a besenyő, majd a kun törzsek szövetsége korlátozta. A Kijevi Föld déli és délkeleti határai Kijevtől alig 60—70 km-re, néhol még kisebb távolságra húzódtak. Ebből természetesen aligha következtethetünk a koraközépkori orosz nép etnikai határaitra, mert annak megvonása más elbírálás alá esik. A IX—X. sz. fordulója körül, amikor a Kijev vonalától délre húzódó övezet igen vegyes, szláv, bolgár-török, alán, gót, kazár és magyar népességének meghökkentő prosperitása; a megelőző másfél—két évszázad vívmányai a pusztítás martalékává váltak, a földműves keleti szláv népesség, a magyarokhoz hasonlóan, kénytelen volt elhagyni a kérdéses övezetet. A IX—X. sz. fordulóján lezajlott fájdalmas tragédia nyomán a Kijevi Föld és a keleti szláv népesség déli határa nagyjából egybeesett. Ebből viszont az következik, hogy a Kijevi Oroszország magvát képező kijevi vagy polján föld kiterjedését illető kísérletek során nagyfokú óvatosság indokolt. Az viszont vitathatatlan, hogy ennek a politikai mának az erejéből futotta arra, hogy nagyjából a lígetes steppetől északra fekvő orosz földek vonatkozásában éreztessé erejét és hatalmát.

Arról természetesen szó sincs, hogy a Kijevi Oroszország történetének minden nyitott kérdésének megválaszolásához szabad az út. Ez világosan kiderült a Szovjetunió történelmének periodizálásával és a marxista történettudomány elvi módszertani problémáival kapcsolatban kialakult vitából.⁶ A felszínre került vitás kérdésekből leszűrhető tapasztalatok összefoglalására más helyen vállalkoztunk. Kiderült, hogy a marxista történetírásban a feudalizáció kezdeteinek kronológiája a Kijevi Oroszország vonatkozásában nem tisztázódott: azok a kísérletek, amelyek a VI—VII. sz.-ra tették e folyamat kezdetét, elutasításban részesültek. A feudális osztályképződés kezdeteinek problémája viszont összefügg az állam kialakulásával, hiszen az utóbbi a társadalom szervezetének a törzsi-nemzeti kapcsolatoknál magasabbrendű formája.

Minden ismert adat arra enged következtetni, hogy a IX—X. sz. fordulója körül az állam kialakulásának minimális feltételei létrejöttek. Az orosz történelem kijevi korszakának tartalma a létrejött kezdetleges állam szervezeti módosulásának és a korai feudális viszonyok fejlődésének a *follyamata*.

Ennek a folyamatnak a magyarázatát találjuk Pasuto jelentős tanulmányában.⁷ E magyarázat szerint a kijevi állam kialakulását megelőző korszak keleti szláv törzsei nem néprajzi, hanem politikai kategóriák (knjazsen'je)

⁶ Н. Рубинштейн, Вопросы Истории (ВИ.) 1945. 3—4. — П. Смирнов, ВИ. 1946. 2—3. — И. Смирнов, ВИ. 1946. 4. — С. Юшков, ВИ. 1946. 4. — А. Неусыхин, ВИ. 1946. 4. — К. Базилович, ВИ. 1946. 7. — С. Юшков, ВИ. 1946. 7. — Б. Греков, ВИ., 1946. 8—9. — ВИ. 1949. 4. — М. Алпатов, ВИ. 1949. 7. — С. Юшков, ВИ. 1950. 1. — П. Мирошниченко, ВИ. 2. — А. Зимин, ВИ. 1950. 3. — Н. Колесницкий, ВИ. 1950. 7. — В. Довженок, М. Брачевский, ВИ. 1950. 8. — И. Миллер, ВИ. 1950. 11. — И. Смирнов, ВИ. 1950. 12. — А. Предтеченский, ВИ. 1950. 12. — В. Пашуто, Л. Черепнин, ВИ. 1951. 2. — ВИ. 1951. 3. — И. Сошин, ВИ. 1957. 6. — Е. Косминский, Е. Гутнова, Н. Сидорова, ВИ. 1957. 11. — А. Зимин, А. Преображенский, ВИ. 1957. 12. — А. Нечкина, ВИ. 1958. 7. — А. Сахаров, ВИ. 1959. 1. — В. Иллерицкий, ВИ. 1959. 5. — М. Мейман, С. Сказкин, ВИ. 1960. 1. — Е. Жуков, ВИ. 1960. 8. — Б. Рыбаков, ВИ. 1962. 4. Magyar nyelvű összefoglalását ld. Értekezések a Történelemtudományok Köréből. 1968.

⁷ ДРГ. 11—116. 1.

voltak. A széttagoltság korában ismét élesen jelentkező törzsek szintén nem néprajzi, hanem politikai egységekként bukkannak fel.

A normann (varég) fejedelmi nemzetség és a keleti szláv törzsek, valamint a fejedelmek közötti viszonyt illetően Pasuto értékelésében egy lényeges mozzanat kivételével az előzőekben már ismertetett felfogással találkozunk. Pasuto a szeniorátus elvét a feudális földtulajdon-viszonyok változásával összhangban vizsgálja. Böles Jaroszláv végrendelete az *egész nemzetségre* vonatkozott és az abban foglaltak szerint a fejedelmeknek nem volt joguk uralkodó társaik kárára megváltoztatni fejedelemségeik határát. Csakhogy ezt a tilalmat senki sem vette komolyan, az eredeti hierarchikus, vazallusi kapcsolatokat a birtokhatárok állandó, erőszakos változtatásai felborították. E változások politikai következményei a fejedelmi viszályok szakadatlan láncolatához vezettek. A viaskodó fejedelmek hivatkozása a szeniorátus elvére, a birtoklási és a vazallusi állapotok erőszakos változásainak leplezését, illetve az azok elleni tiltakozást fejezte ki. Az erősebb fél birtokrablásának, a kárvallott, vagy a kismézzett fél pedig igazának jogi bizonyítékát látta a szeniorátus elvében. A föld feudális tulajdona a közös származás tényét megfosztotta tartalmától. A részfejedelmi hatalom megszilárdulása (meszticnesztvo) már a kijevi korszakban kialakult és a részfejedelemségek területén kialakult vazallusi állapotokkal (kormlenie, podrucnicnesztvo) fonódott össze. A fejedelmek csak úgy biztosíthatták hatalmukat, ha földjeiket a helyi arisztokrácia és fegyveres kíséret között megosztották, az utóbbiak által nyújtott szolgálatok fejében.

A fejedelmi nemzetséget és a köré csoportosuló előkelők népes rétegét a birtokviszonyok egyenlőtlenségéből eredő hierarchia tagolta. Ez a hierarchikus megosztottság határozta meg a kijevi állam egységének és széttagoltságának egyszerre jelentkező ellentétes tendenciáját. Az állami egység vagy a széttagoltság is az uralkodó fejedelmek közötti változó erőviszonyok következménye volt: 1026-ban megbomlott a kijevi állam egysége (Msztyiszlav Vladimirovics és Böles Jaroszláv osztozkodása), 1034—1054 között Böles Jaroszláv visszaállította az egységet, de 1054-ben ő maga osztotta három részre országát, 1097 újabb fejedelmi osztozkodás történt (fejedelmi kongresszus Ljubecs-ben), 1113—1125 között Vladimir Monomah ismét biztosította a kijevi állam egységét. Az állami egységet biztosító tényezők hatása a széttagoltság idején is érvényesült. E tényezők legfontosabbikát Pasuto abban látja, hogy a nagyfejedelem a leghatalmasabb fejedelmi családok ellenőrzése alatt állt, képviselőik az összorosz fejedelmi kongresszusokon alakították ki a követendő politikát. Az így kialakított politika hatékonyságának biztosítékául a vazallusi kapcsolatok szolgáltak. Pasuto az 'Orosz Föld' (Ruszkaja Zemlja) kifejezést Kljucsevskivel és Vernadskyval ellentétben Kijev, illetve a kijevi nagyfejedelem közvetlen hatalma alatt álló területre korlátozza. Megítélése szerint az Orosz Föld voltaképp a nagyfejedelem birtoka, *domaine* volt, amely a részfejedelemségek szaporodásának arányában zsugorodott.

A kijevi állam lakóinak soknemzetiségűvé válása erőszakos hódítás, tehát távolról sem a Kljucsevskij által feltételezett idillikus folyamat következménye volt.

Felfogásának kialakításakor Pasuto túlnyomórészt XII. sz.-i adatokra támaszkodik. A kijevi korszak történetének lényege — sokkal inkább, mint más korszakok esetében — a folyamat. Elfogadhatjuk tehát, hogy a XII. sz.-i állapotok nem előzmény nélküliek. A fejedelmi nemzetség és a városok (földek) *politikai* és *vagyonjogi* viszonyának, a fejedelmválasztás jogának, a fejedelmi

használatba kerülő birtoktestek és jövedelmek jogi körülbástyázásának újszerű magyarázatakor Pasuto a novgorodi földön érvényes eljárásokat terjeszti ki a Rusz egész területére. Nem ért egyet egyrészt Novgorod, másrészt Kijev és a többi város szembeállításával. Ennek a magyarázatnak az alapján azonban nehéz megérteni a fejedelmi domaine eredetét, hiszen annak Pasuto véleménye szerint is komoly szerepe volt az állami egység sorsának alakulásában. A novgorodi bojárok tanácsának ellenőrzése alatt tevékenykedő katonafejedelmek valóban a maguk és fegyveres kíséretük javadalmazására szánt birtoktesteket használták. Hasonló állapotokkal a Kijevi Oroszország más részein nem, illetve elvéve találkozunk. Novgorod esetében is csak a XII. sz. elejére alakult ki az imént jellemzett állapot. Ennek előzménye az, hogy a X. sz. közepe tájától kezdve a kijevi nagyfejedelmek megbizoztaikat, főként fiaikat küldték Novgorodba kormányozni, akik adót szedtek Kijev javára. A Pasuto jellemzéséből megismert novgorodi állapot tehát XII. sz-i, újkeletű jelenség. Ebből viszont az is kiderül, hogy a korai orosz feudális földtulajdonviszonyok kialakulási folyamatában kényes, megoldatlan problémákra is bukkanhatunk. Meglehet, hogy a XII. sz-i birtoklási viszonyokra utaló kifejezések nagyjából megfelelnek a feudális-vazallusi állapotoknak, de segítségükkel a korai állapotokra nem következtethetünk. Véletlen-e az, hogy a X—XI. sz-i állapotokat jellemző forrásadatokból bőségesen meríthetünk a köznép feletti uralmat bizonyító szókészletet, viszont ugyanezek a forráshelyek úgyszólván hallgatnak a földtulajdonviszonyok változásairól? Főként régészeti feltárások és írott kútfők alapján tudjuk, hogy a köznép a földművelést űzte. A régészet révén ismerjük az uralkodó réteg fényűző életmódját, de birtokaikra ebből nem következtethetünk. Azt tudjuk, hogy a X—XI. sz-i kijevi nagyfejedelmek és nemzetségük földdel is, de főként szolgarendű alattvalóik terményeivel és személyével rendelkeztek. Az uralkodó réteg egészét illetően csak azt ismerjük, hogy különböző gazdagságú csoportokra oszlott, de e belső rétegződés földtulajdonviszonyokbani tükröződését nem látjuk. A korai adatok hallgatása a föld feudális tulajdonáról ellentétben áll az emberek feletti uralom különböző formáiról nyújtott viszonylag részletes információval, s ez nem lehet szerintünk véletlen. Röviden, a X—XI. sz-i Kijevi Oroszországban a föld feletti rendelkezés a jelek szerint a szolgarendűeken gyakorolt uralmon keresztül valósult meg.

Budinovic kitűnő tanulmánykötetében⁸ rámutat arra, hogy az állami és etnikai egységnek a POVESZTY-ből kibontható felfogását Szilveszter a vidubicki fejedelmi monostor igumenje, majd perejaszlávi püspök, Vladimir Monomah korában dolgozta ki.

A kijevi állam védelmében és egyesítésében sokat és vitézül fáradozó Vladimir Monomah-nak Csernyigov elvesztése után arra a keserű felismerésre kellett jutnia, hogy az „Orosz Föld” ingatag belső békéjét csak a részfejedelemségek megtűrésével lehet biztosítani. Belátta, hogy kijevi nagyfejedelmeként nem rendelkezhet a részfejedelmek felett, s ha ez részben mégis sikerült neki, akkor ezt nem rangja tekintélyének, hanem kivételes katonai képességének köszönhette. Kijev nem a Rusz központja, hanem zsákmány volt — mondja ki a zord véleményt Budinovic.

A megfáradt, öregedő Vladimir Monomah a könyörtelen valóság ellen lázadva ismerte fel azt, hogy a kijevi nagyfejedelem igényt formálhat ugyan a

⁸ И. У. Будиновиц: Общественно—политическая мысль Древней Руси. М. 1960.

szenior címre (tudjuk, valójában ő sem volt nemzeti szenior), de az egész Kijevi Oroszország egyeduralmódója nem lehet. Ennek a tapasztalatnak az eredményét összegezte Szilveszter. Budinovic az ő interpolációjának nyomát ismerte fel Böles Jarosláv politikai végrendeletében, ahol az a részuralmi, „otesina” rendszer sérthetetlenségét és a szenior tekintélyét egyidejűleg és egyenlő jelentőségben hangoztatja. Következésképpen Szilveszter a XII. sz. elejére kialakult politikai állapotokat a XI. sz. első feléből eredeztette és az egyik legtekintélyesebb kijevi nagyfejedelem nevéhez fűzte kora kormányzati gyakorlatának jogi megalapozását.

A megelőző szerkesztések átdolgozásakor Szilveszter szerenésére annyira körültekintően járt el, hogy nemcsak Böles Jarosláv végrendeletét dolgozta át a szeniorátus és a részfejedelemségek sérthetetlenségének szellemében,⁹ hanem I. Vladimir tragikus sorsú fiainak — Borisznak és Glebnek — a történetét is, tehát Böles Jarosláv korát megelőző esemény tanulságát is elveivel összhangban összegezte. A két mártír testvérrel mondatta ki először az egység biztosítására hivatott szeniorátus és a részfejedelemségek sérthetetlenségének elvét. — Megítélésünk szerint ez mindenesetre Szilveszter elvi igényességét, de nem következetességét dicséri, hiszen a két mártír apja, I. Vladimir is súlyos testvérharc árán jutott a kijevi trónhoz. Csakhogy Szilveszter tisztelte a keresztisége előtt Saulként viselkedő, de mégis csak keresztelő I. Vladimirt, s megkímélte az elvekkel való szembesítéstől. Végül is Szilveszternek ez a magatartása érthető, hiszen az atyai és fiúi érzéstől átítatott keresztényi gondolatkörben fogant jogi álláspontját ideáljainak inkább megfelelő Borisszal és Glebvel, igaz atyja és testvérei ellen fegyvert ragadó, de sohasem pogánykodó Böles Jaroslávval mondatta el.

A *POVESZTY* ránk maradt XIV. és XV. sz.-i szövege az 1113—1125 közötti évek szerkesztéseire épült.¹⁰ Papi szerzőinek felfogása a korabeli egyházi irodalom hatása alatt csiszolódott.¹¹ Bár keresztényi felfogásuk őszinteségében

⁹ В. П. Адрианова-Перетц: *Повесть временных лет*. Ч. I. (ПВЛ.) 153, 157, 158—163, 165. l. — ПСРЛ., т. II. М. 1962. 161. hasáb. — ПВЛ., ч. I. 170—171. l. — ПСРЛ., т. I. 256—257. hasáb. — ПСРЛ., т. II. М. 1962. 230—231. hasáb.

¹⁰ I. *Ключевский* 66—81, 89—90. l. — А. А. *Шахматов*: *Повесть временных лет*. Т. I. Пгр. 1916. — I. *Соловьев* 774, 776, 778, 781, 786, 788—789, 793. l. — ПВЛ., ч. I—II. — И. У. *Будиновиц*: I. т. 179. l. — М. Д. *Приселков*: *История русского летописания XI—XV. вв.* Л. 1940. — И. К. *Гудзий*: *Сравнительное изучение литератур в русской дореволюционной и советской науке*. Известия АН., СССР. Т. XIX. Вып. 2.

¹¹ А. И. *Пономарев*: (Под ред.) *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы*. Вып. 1. Спб. 1894. — *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорскою Археологическою Комиссиею. Т. XIII. Изд. 2-ое. Спб. 1909. — Д. И. *Абрамович*: *Исследование о Киево-Печерском патерике, как историческо-литературном памятнике*. Спб. 1902. — Д. И. *Абрамович*: *Киево-Печерский патерик*. Киев, 1931. — А. *Востоков*: *Остроумово евангелие 1056—1057 гг., с приложением греческого текста евангелия и с грамматическими объяснениями*. Спб. 1843. — О. А. *Князевская*: *Известия АН., СССР., т. XX. Вып. 1. Амфилохий: Четвероевангелие Галичское 1144 г., сличенное с древнеславянскими рукописными евангелиями, с греческими евангельскими текстами*. Спб. 1882—1883. Т. I—II. — В. *Погорелов*: *Чудовская псалтырь XI в., отрывок. Толькокование на псалтырь*. Спб. 1906. — С. К. *Северьянов*: *Синайская псалтырь. Глаголицеский памятник XI в.* Л. 1922. — Хр. *Лопарев*: *Слово похвальное на перенесение мощей свв., Бориса и Глеба. Памятники древней письменности*. Вып. XCVIII. Спб. 1894. — Н. Н. *Воронин*: *«Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор. Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. XIII. М.—Л. 1957. — Н. П. *Лихачев*: *Лицевое житие Бориса и Глеба по рукописи конца XV в. Памятники древней письменности и искусства*. Т. СХХIV. Спб. 1907. — М. А. *Веневитинов*: *Православный Палестинский сборник*. Т. 111. Вып. 3. Спб. 1885. 109. l. — П. *Голубовский*: *Опыт приурочения древнерусской про-*

nem kételkedhetünk — s ez Budinovic igaza mellett szól —, világi témát dolgozván fel nem tudták kivonni magukat a *pogány* hagyományok hatása alól. Ez érthető, hiszen azok koruk politikai és szellemi életének még szerves tartozékai voltak. I. Vladimir besenyői verő bajnokának 992. évi viadalát és azzal kapcsolatban a Trubezs folyó menti Perejaszlavl nevének naiv etimológiáját ismertető rész a pogánykori hősi énekek szellemét idézi.¹² A POVESZTY-ből ismerjük a bizonyára finnugor eredetű mondát a világ teremtéséről, a keresztény isten és a pogány istenek ellentétéről, a sámánok inséget űző varázslását is.¹³ A régi és újabb kutatások megerősítik felfogásunkat, a keresztény és a pogány gondolkodás sajátos szintéziséről, a pogány recidivák jelentkezéséről.¹⁴ A pogány témák megszólaltatásában kényszerű tolerancia és a valóság ismerete jelentkezik.

A Vladimir Monomah pártján álló kisszámú egyházi értelmiség maximális erőfeszítést tett annak érdekében, hogy a tényleges helyzet ismeretében megkísérelje az „Orosz Föld” egységére irányuló igényének koncepcióba foglalását. De még az így kialakított programot is lépten-nyomon cáfolta a valóság. A szerencsétlen Vaszilko fejedelemnek testvérei általi megvakíttatása (1097), a ljubecsi kongresszus határozatainak hitszegő semmibevevése mérhetetlenül felháborította Vladimir Monomahot,¹⁵ de megtorlásra nem szánta el magát. Az elvek őszinte tisztelete csak a gyengéket, vagy az együgyűeket jellemezte, mint Monomah gyenge fiát, Vjacseszlávot. Bár azok a fejedelmek is beszéltek az elvekről, akik a kun segédhadakat vezették a Rusz ellen, hogy azok segítségével biztosítsák jogaikat.

Azt gondoljuk tehát, hogy a kijevi értelmiség ábrándokat kergetett, és az „Orosz Föld” közös sorsára hivatkozás¹⁶ csak a béke utáni vágyat, de politikai tehetetlenséget fejezett ki. Budinovic álláspontját tartjuk mérvadónak, aki joggal hangsúlyozza, hogy az értelmiség nem ábrándozott, hanem az „otcsina”-elv, a részfejedelemségek kölcsönös tiszteletben tartását hirdette. Azaz tudomásul vette a részekre szakadás keserves tényét, de legalább a részfejedel-

поведи «Слово о князях» к определенной хронологической дате. Труды Археологической Комиссии Императорского Московского Археологического Общества. Т. 1. Вып. 3. М. 1899. 491—510. hasáb. — Чтения (Московского) общества истории и древностей российских. Житие Феодосия Печерского. 1858. кн. 3. (2-ое издание 1879. кн. 1.) Лд. Известия АН. СССР. 1961., т. XX., вып. 1. — В. О. Ключевский: Сказание о чудесах Владимирской иконы божьей матери. Общество любителей древней письменности. Вып. XXX. 1878. — В. О. Ключевский: Древнерусские жития святых. СПб. 1871. — П. Я. Черных: Очерк русской исторической лексикологии. древнерусский период. М. 1956. — Д. С. Лихачев: Человек в литературе Древней Руси. М.—Л. 1958. Лд. Вопросы Литературы 1959. 9. 225—230. 1. — Д. С. Лихачев: Возникновение русской литературы. М.—Л. 1952. — Известия АН. СССР. 1955., вып. 5. ТОДРЛ., т. X. 1954.

¹² Соловьев, 1. 184—185. 1.

¹³ Ключевский, 1. 311—314. 1. — Соловьев, 1. 252—253, 720—722. 1. — М. Н. Тихомиров: Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М. 1955. 114—121. 1. — П. И. Мельников: Очерки мордвы. Русский вестник, 9. 1867. 121. 1.

¹⁴ А. Н. Пыпин: Очерки литературной истории старинных повестей и сказок русских. СПб. 1857. — И. П. Цапенко: Вопросы развития героического эпоса восточных славян. Киев. 1959. — Б. Н. Путилов: Русский историко-песенный фольклор XIII—XV веков. Л. 1960. — В. П. Адрианова-Перетц: Древнерусская литература и фольклор. ТОДРЛ., т. VII. — Б. А. Рыбаков: Древняя Русь. Сказания—Былины—летописи. М. 1963. — Д. С. Лихачев: Русское народное поэтическое творчество. Т. 1. М.—Л. 1953.

¹⁵ ПВЛ. 1. 174—176. 1.

¹⁶ ПВЛ. 1. 9., 31, 35, 47, 51, 56, 81, 89, 90, 93, 101, 109, 110, 112, 115, 132, 109, 110, 112, 115, 132, 137, 145, 148, 150, 159, 164, 165, 170—171, 174—176, 183, 184, 190. 1.

mek közötti kegyetlen hadjáratok megszűnését akarta elérni. Az egység megvalósításának legalább ezt a minimális programját szerette volna a gyakorlatba átültetni.

Már kevésbé érezzük meggyőzőnek Budinovic érveit Kijev jelentőségét illetően. A Vladimir-Szuzdáli fejedelemség az egész orosz földre kiterjesztett hatalmi igényének jelentkezéséig Kijev nemcsak egyházi és kulturális, hanem középkori értelemben vett politikai és gazdasági központ is volt. A fejedelmek viaskodásának ismeretében ez nyilván paradoxként hangzik, ámde akkor a fejedelmeknek Kijev birtoklásáért folytatott évszázados ádáz küzdelmét is paradoxnak kellene tartanunk. Éppen e harcok története bizonyítja, hogy a küzdő felek Kijevet zsákmánynak tekintették ugyan, de nem egynek a számos kínálkozó zsákmány közül, hanem a legfontosabbnak. A Kijevi Föld kedvező gazdaságföldrajzi helyzete e tekintetben nyilván komoly szerepet játszott.

De Kijev vonzását illetően talán arról sem feledkezhetünk meg, hogy a IX. sz. végén Kijev vált a keleti szláv törzsek integrálását célzó politika központjává, bár igaz az, hogy különösen a XII. sz. folyamán Kijevnek ez az egykori jelentősége a szükségszerűen élesedő belső küzdelmek során fokozatosan szétfoslott.

Tatiscevtől kezdve a történészek figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy a részhatalmi *gyakorlat* nem Böles Jaroszlávval, hanem jóval előbb még Szvjatoszláv Igorevics nagyfejedelemmel, tehát a X. sz. második felében minden bizonnyal megkezdődött, hiszen ő a földek követeinek kérésére fiait részhatalomhoz juttatta. Ebben a vonatkozásban apja nyomdokait követte I. Vladimir is, aki 12 fiának juttatott részfejedelemséget: e 12 fiú között volt az akkor még ifjú Böles Jaroszláv is, akinek Szilveszter tolla nyomán az „otcsina” és a szenioratus elvének kialakítását tulajdonítjuk. Csakhogy a fejedelmi nemzetséget tagoló hierarchiát és a hatalom megosztását ismerjük a X. sz. első felének állapotaiból is. Igor nagyfejedelem Bizáncba küldött követei között megtaláljuk a szűkebb nagyfejedelmi család és az egész nemzetség valamennyi számottevő tagjának személyes képviselőit. A követek nem egyedül Igonak, hanem a hatalma alatt álló valamennyi fejedelemnek a nevében kötöttek szerződést a bizánci udvarral. A hatalmon belüli osztozkodás tényét tehát Vladimir és apja, Szvjatoszláv korát megelőzően is fel tudjuk mutatni. De még az is lehetséges, hogy ez a gyakorlat a IX. sz. 80-as éveire, tehát a kijevi állam kialakulásának koráig is visszavezethető, hiszen a Novgorodból Kijevbe vonuló Oleg a behódolt törzsi központokba hűséges és kiváló „férfiat” ültette. Nem kétséges, hogy a Böles Jaroszláv utáni állapotok (a XI. sz. második felétől) számos vonatkozásban különböztek a IX—X. sz.-i és a XI. sz. első évtizedeinek viszonyaitól. Hiszen a részuralmi fejedelemségek megerősödéséhez vezető társadalmi, gazdasági és politikai folyamat mélyült és szélesedett. Maga Böles Jaroszláv ifjú korában még az apja kezéből kapott novgorodi helytartói hatalmat, ebben a tisztségben ő tagadta meg az apja iránti engedelmséget, drámai részletekben bővelkedő testvérharcban ő szerezte meg a kijevi trónt, harcias fivérével, Msztiszlávval is ő volt kénytelen megosztani hatalmát, és Msztiszláv haláláig kénytelen volt tiszteletben tartani részuralmi jogait. Halála évében, 1054-ben országát fiai között felosztotta.¹⁷ Nem kétséges, hogy ilyen élettapasztalat után Szilveszter nyugodt lélekkel tehette meg őt olyan elvek kimondójának, amelyek elemei már jóval előtte a valóságban kialakultak. Jaroszláv tapasztalatainak ismereté-

¹⁷ ПСРЛ., т. 11. 150. l.

ben joggal gondolunk arra, hogy akár ő maga is levonhatta azt a következtetést, hogy a dinasztia belüli belharcok és területablások a dinasztia, az apák és a nagyapák fáradozásával összefogott föld pusztulásával, széthullásával fenyegetnek.¹⁸ De tudjuk — s Szilveszter is tudta — azt, hogy az apák felpogányok, a nagyapák pedig teljes pogányok voltak! Ezek szerint még a pogány elődök teremtették meg a hatalom megosztásának azt a gyakorlatát, amely aztán a keresztény ideológia szellemében emelkedett elvvé. De fontos-e egyáltalán következtetésünknek a pogánykori hagyományokat hangsúlyozó láncszeme? Hiszen a pogány recidivák esetei köztudomásúak.

Emellett pedig még távolról sem lehetünk bizonyosak abban, hogy a *seniorátus*, a részuralmi elv igen fontos eleme esetleg nem a keresztény eszmék jegyében jött-e létre.

Szerencsénkre egy olyan XI. sz.-i esemény adatsorával rendelkezünk, amelynek segítségével az ideológiai színpalákat lebonthatjuk.

Vszeszláv Brjacsiszlávics (1044—1103) polocki fejedelem és Izjaszláv Jaroszlávics (nagyfejedelem 1054—1078) közötti összeütközésre (1068—1069) gondolunk. A kérdéses eseményt a kijevi nép antifeudális, a vece jogok védelmében keletkezett felkelésének részeként vizsgálja a marxista történetírás.¹⁹ Vszeszláv családi fejedelemségét — Polockot — még nagyapja, I. Vladimir fia, az idősebb Izjaszláv kapta birtokol. Vszeszláv apjának Brjacsiszláv (megh. 1044) fejedelemnek Kijevben is volt „udvara”, háza.²⁰

Különös ember volt ez a polocki Vszeszláv, aki nyughatatlanságával sok gondot okozott a kijevi fejedelmeknek. Életére, jellemére vonatkozó adatok a POVESZTY korai (1044 és 1101 közötti) szerkesztéséhez tartoznak. Vszeszláv személyével kapcsolatos különös dolgok születése pillanatával kezdődtek. Édesanyja pogány papok, „volh”-ok varázslata alatt hozta őt a világra. A vajudást megkönnyítő varázslás nem a fejedelemnő akarata ellenére, vagy tudta nélkül történt. A megszületett kicsi fiú különös jellel a fején köszöntötte anyját. A volhok figyelmeztették az anyját, hogy fiának haláláig a fején kell hordani a születése előtti életéből hozott jelet. Vszeszláv anyja megfogadta a pogány papok tanácsát és kendő vagy főveg segítségével fia fejére erősítette a különös jelet „és hordja (azt) magán Vszeszláv mind a mai napig; azért olyan irgalmatlan a vérontásban”²¹

Trencsényi-Waldapfel foglalkozott a cucullatus szimbolumnak még kereszténység előtti vallástörténeti jelentőségével: ennek kapcsán figyelmeztet a esuklyás démon és „a burokban született gyermek” fejét borító hártva közötti összefüggésre.²² A POVESZTY keresztény szerzője nyilván jelentőséget tulajdonított Vszeszláv születése különös körülményeinek, és azért ismertette azt szokatlan részletességgel. Vszeszlávnak csodálatot kiváltó világrajövele, jellemének végzetes, démoni vonása a haláláig fején hordott jelben lelte magyarázatát a kortársak körében. Ez a hiedelem azoknak a vallási képzeteknek a köréhez kapcsolódik, amelyeket Trencsényi-Waldapfel mutatott be.

1067-ben Böles Jaroszláv fiai — Izjaszláv, Szvjatoszláv és Vszevolod — megelégtették unokaöccsük túrhetetlen viselkedését és hadjáratot vezettek ellene.

¹⁸ ПВЛ. 1. 108. 1.

¹⁹ М. Н. Тихомиров: Крестьянские, ... восстания, 88—104. ДРГ. 25—26, 177—179. 1. — Очерки Истории СССР. 1. 383. 1.

²⁰ ПВЛ. 11. 398. 1.

²¹ ПВЛ. 104. 1. — ПСРЛ. 1. 155. 1. — ПСРЛ. 11. 143. 1.

²² Trencsényi-Waldapfel, 1.: Vallástörténeti tanulmányok. Bpest, 1960. 465—466. 1.

Fejedelemségét feldúlták és lakosait elhajtották. A menekülésre kényszerült Vseszláv még csaknem reménytelen helyzetében is komoly veszélyt jelentett. A nagybátyak mindenképpen szerettek volna szabadulni démoni erővel rendelkező unokaöccsüktől, de a megfoghatatlan, rejtélyes Vseszlávot kockázatos dolog volt erőszakkal kézre keríteni. Cselhez folyamodtak tehát. Vszevolod a szent keresztre tett esküvel szavatolta Vseszláv szabadságát, de amikor a pogánykodó unokaöcs a keresztény eskü szentségébe vetett bizalommal a győztesek kezére adta magát, ezek két fiával együtt Kijevbe hurcolták és börtönbe vetették. Az elv tisztelete ez esetben is a gyengét jellemezte. 1068 kora őszen Izjaszlav Jaroszlávics kijevi nagyfejedelemnek és testvéreinek, Szvjatoszlávnak és Vszevolodnak egyesült hadai az Alta folyó partján (Kijevtől mintegy 60—70 km-re délkeleti irányban) vereséget szenvedtek a kunoktól. Izjaszlav és Vszevolod Kijevbe, testvérük, Szvjatoszláv pedig Csernyigovba menekült. E válságos napokban a kunok pusztításaitól sokat szenvedett kijevi nép vécseje Izjaszlávtól fegyvert és lovat követelt, hogy erejét a zsákmányoló kunokkal összemérhesse. A vereségétől megriadt Izjaszlav azonban süket maradt a kijeviek követelésére. Az elkeseredett kijevi nép „1068. szeptember 15-én” Vseszláv apjának, Brjaceszlávnak kijevi birtokán (udvarán) gyülekezett és tanácsot tartott. A tanácskozó nép úgy döntött, hogy Izjaszlávot megfosztja fejedelmi méltóságától és a raboskodó Vseszlávot ülteti helyére. A határozatot tett követte. A Brjaceszlav udvarán összegyűlt — nyilván fegyveres — nép egyik csapata azon nyomban Vseszlav börtönéhez vonult és fiaival együtt kiszabadította a raboskodó polocki „démont”. Másik csapata Izjaszlav nagyfejedelem házához sietett, aki megrémült hívei tanácsára hallgatva, elmenekült a kijevi nép és új fejedelmének haragja elől.²³ Vseszláv hét hónapos uralkodása alatt a kijevi vécsevel közösen „ítélkezett”, azaz kormányzott, tehát az ősi hagyományokat tiszteletben tartotta. Vseszláv nagyfejedelemsége rövidéletűnek bizonyult: a lengyel segítséggel visszatért Izjaszlav előtt harc nélkül feladta Kijevet és visszatért őseitől örökölt fejedelemségébe — Polockba.

Az a tény, hogy a kijevi vécse nem Izjaszlav testvérét, az eseményekben kompromittált Vszevolodot választotta meg fejedelemnek, érthető, de még ott volt Szvjatoszláv is, aki az Alta partján elszenvedett vereség után Csernyigovban tartózkodott. Nem tudunk egyébire gondolni, mint hogy a kijevi nép valamilyen oknál fogva ősi erények, ősi „igazságos” joggyakorlat és kormányzás képviselőjét látta Vseszlávban, s ezért esett rá a választása. A kijevi nép és Vseszláv szövetsége tehát magyarázható. De a pogánykodó Vseszláv e szövetségen kívül a híres kijevi barlangkolostor alapító igumenjének, Antonij-Theodosiosnak roppant jelentőségű erkölcsi és politikai támogatását is élvezte. A nagytekintélyű főpap ezek szerint Vseszlávot nem tartotta hatalombitorlónak. Hajlamosak lehetnénk Antonijnak ezt a Vseszlávhoz fűződő kapcsolatát egyszerű taktikai lépésnek tekinteni. Egy ilyesféle magyarázat indokával hivatkozni lehetne az Izjaszlav távozását előidéző zavaros állapotra, amelynek esetleges súlyos következményei a dúsgazdag kolostort is fenyegették. Nem kétséges, hogy a kialakult helyzet még a mártíromságot vállalni kész főpapot is a realitások számbavételére kényszeríthette. A következmények azonban azt bizonyítják, hogy Antonij, a pravoszláv orosz egyház egyik legtekintélyesebb szentje komolyan vette Vseszláv támogatását. Ez a támogatás csillapíthatatlan haragra gerjesztette a trónját lengyel segítséggel visszaszerző Izjaszlávot. A kolostori

²³ ПВЛ. 114—115. 1.

főpap és a nagyfejedelem közötti megromlott viszony 1074-ben súlyos következményekkel fenyegetett, mert Szvjatoszláv csernyigovi fejedelem (Izjaszláv öcséje) éjszaka, titokban mentette ki Antonijt Kijevből. Ezt az eseményt és annak okát nemcsak a POVESZTY, hanem a PATERIKON, a kijevi barlangkolostor hivatalos feljegyzése is megerősíti.²⁴ Ebben az időben a Jaroszláv-fiak egykori barátságának már nyoma is alig maradt. Most Szvjatoszláv támadt Izjaszlávra, és idősebb fivérért elűzte Kijevből. Az erősebb által elkövetett erőszakot mindenki elismerte, csak egyedül Antonij eselekedte ennek ellenkezőjét, amikor az *idősebb* jogának tiszteletére intette Szvjatoszlávot. A tekintélyes igumen tehát hálátlannak bizonyult jötevőjével szemben. Antonij rendíthetetlen volt a pravoszláv egyházi dogmák tiszteletének kérdésében: a latin, a *varég* hit gonosz, törvényeik tisztátalanok, a latin hitűekkel kötött házasság, rokonság is bűnös — hirdette szentbeszédeiben.²⁵

Mi indíthatta ezt a dogmatikus egyházatyát együttműködésre a pogánykodó, démoni hatalommal felruházottnak vélt Vseszlávval, és megmentőjének. Szvjatoszláv nagyfejedelemi rangjának megtagadására? Szvjatoszlávval szemben Antonij a *senior* személyének, hatalmának tekintélyére hivatkozott és hatalombitorlónak tekintette. Megfosztotta őt a tekintélyes kolostor erkölcsi, politikai támogatásától. Ámde akkor joggal vélekedhetünk úgy, hogy Antonij feltűnő következetlenséget engedett meg magának a világi és egyházi szempontból egyaránt fontos nagyfejedelem személyét illetően, hiszen Vseszlav *junior*, a három Jaroszlávfi unokaöccse volt! Vagy Antonij mentségeként arra gondoljunk, hogy a nem görög, hanem a szláv származású igument nemcsak egyházához, hanem népének hagyományaihoz is bensőséges szálak fűzték, és ezért a kijevi vecsének Vseszlávot nagyfejedelemi rangra emelő döntését nem akarta főpapi vétőjával illetni? Viszont Szvjatoszláv jogbitorlását helyben hagyta a vecse, s ebben az esetben Antonij mégis élt főpapi tiltakozásával. Vseszlávval szemben Szvjatoszlávot nem jellemezte pogánykodó életmód, s ezt Antonij is nyilván jól tudta.

Szerencsére Vseszlávnak az egész fejedelmi nemzetségen belüli helyét adatok alapján ismerjük. Vseszláv a nemzetség valóban *de iure seniori* ágának egyetlen élő képviselője, I. Vladimir dédunokája volt. Izjaszláv nevű nagyapja I. Vladimirknak a polocki fejedelemlyánnal, Rogneda-val kötött — bizonyára kellemetlen emlékü — frigyéből származott, I. Vladimir legidősebb fia, a varég Olovától származó Viseszláv volt, aki apjától Novgorodot kapta, de korán meghalt. A halálával megüresedett novgorodi rész Böles Jaroszlávnak jutott, aki nemcsak apai, hanem anyai ágon is a polocki Izjaszláv testvére volt. Kettejük közül az idősebbet, Izjaszlávot illette meg a dinasztia szeniori rangja, aki azonban sohasem került a kijevi trónra, sőt még Novgorodot sem ő kapta meg. Holott minden jel arra mutat, hogy a kijevi nagyfejedelemi trónhoz — legalább is kezdetben — Novgorodon keresztül vezetett az út.

Böles Jaroszláv tehát nemcsak a fiatalabbak, hanem az idősebb testvére előtt is elzárta a kijevi nagyfejedelemi hatalomhoz vezető utat, és végrendeletében, bár a Szilveszter által ajkára adott szavak szerint a szeniorátust hangoztatta, ennek ellenére kizárólag fiai örökösödési jogát igyekezett biztosítani. A polocki ág, de különösen a „vérontásban igálmatlan” Vseszláv szakadatlan harcot

²⁴ ПБЛ. I. p. 128. l. — ПСРЛ. I. col. 274. l. — ПСРЛ. II. col. 250. l. — Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters. (Von Tschizewskij D.) Munich, 1964.

²⁵ *Соловьёв*, I. 749. l.

vívott Bölcs Jaroszláv és családja ellen. Ezeknek az előzményeknek ismeretében érthetővé válik Antonij magatartása Vszeszlávval, a dinasztia *törvényes senior* leszármazottjával kapcsolatban.

Érdeklődésünk nem terjedhetett ki pravoszláv vallástörténeti kérdésekre, ezért nem foglalkoztunk azzal, hogy a XI. sz.-i orosz pravoszláv egyházban vajon tisztelték-e az afrikai Scillitana-ból származó szent Cucufatus-t, a Martyr occultus-t,²⁶ Vszeszláv fején „személyét rejtő” főfedőt viselt. A pravoszláv szerzetes „inok” (szó szerinti fordításban ’más’, ’rejtett személy’) fején „kamelaukion”-t, szerzetesi főveget hordott. A POVESZTY-ből tudjuk, hogy a XI–XII. sz.-ban a köznép babonás tisztelettel és félelemmel nézett a fekete csuhát és kamelaukion-t viselő szerzetesekre: rejtett, titokzatos, földöntúli erővel felruházott embereknek tartotta őket. Ez a hiedelmük még pogánykori hagyományból táplálkozott. Arra nézve pedig, hogy a kereszténység a térítések korában a maga szempontjából hasznosítható hiedelmeket, pogány szertartásokat által is megszentelt helyeket elfogad, csupán egy, de nagyon jelentős tényre hivatkozunk. A Kijevi Oroszország egész területén tisztelt ’Tized Székesegyház’ másnevén a ’Szent Szűz Egyháza’, amelyik Kijev első kő- és téglatemploma volt, a pogánykori fejedelmi kíséret ’druzszina’ ősi temetkezési helyén és egy pogány áldozó hely ’kapisce’ közvetlen közelében épült. A kimondott cél a pogányság által fertőzött terület megszentelése, a valóságos pedig az ősi hagyományok értelmében is köztiszteletű, tekintélyes hely kisajátítása volt.

Vszeszláv és Theodosios szövetségének ezt az iménti, semmiképpen sem jelentéktelen aspektusát az alábbi tények adatozzák. Annak a Vszeszlávnak a haláláról, aki egész életében nem mással, mint elkeseredett és véres hadjárataival tette magát híressé, a POVESZTY szerkesztője a következő szavakkal emlékezett meg: „1101, az Úr színe elé került Vszeszláv polocki fejedelem április hónapjában, a 14. napon, 9 órakor nappal, szerdán”.²⁷ Ilyen gondosan, szelíd szavakkal jegyezte fel a kijevi szerzetes a távoli polocki fejedelem halálát. Tanácstalanok vagyunk a barát tudósításának hitelét illetően. Függetlenül azonban attól, hogy mikor szakadt meg valóban a kalandos életű fejedelem életének fonala, olyan tisztelettel emlékezett meg halála órájáról, amelyben a POVESZTY által említett nagyhírű, a keresztény hit érdekében fáradozó fejedelmek közül is csak a legkiválóbbaknak volt részük. Vszeszláv-ot ugyanakkor mindennek, csak éppen a keresztény hit bajnokának nem tarthatjuk. Kegyetlensége és születése pillanatával kezdődő pogánykodása ellenére a hithű keresztény szerző szerint Vszeszláv az „Úr színe elé került”. A POVESZTY korai részeinek szerzője fontosnak tartotta, hogy az utódok pontosan értesüljenek ne csak Vszeszláv születésének, hanem halálának körülményeiről is.

Ebből az adatból esetleg az alábbi következtetések is adódhatnak. Vszeszláv végül is a fejedelmi nemzetség tagja volt, a kegyes megemlékezés tehát kijárt neki. Jó, vagy rossz fejedelem volt-e? — a jámbor szerzetes hite szerinti örök bíróra hagyta a döntést. Az emberi élet ellobbanása felett érzett megrendülés örök emberi motívumaként is értékelhetnénk az idézett megemlékezést. Mindebben persze van igazság. A POVESZTY szerzője azonban tudott és mert zord ítéletet mondani a fejedelmi nemzetség egyes tagjai felett. I. Vladimirk azt a Szvatopolk nevű fiát és kijevi nagyfejedelmet, aki Borisz és Gleb nevű testvérei életét kioltotta, a POVESZTY szövege ’átkozottnak’, ’kitaszítottnak’ nevezi. Holott Szvatopolk is a fejedelmi nemzetség tagja, anyja pedig, a gyö-

²⁶ ПВЛ. I. 182. l. — ПСРЛ. I. 274. hasáb. — ПСРЛ. II. 250. hasáb.

nyörű görög nő, keresztény volt és fia sem pogánykodott. „A vérontásban irgalmatlan” Vszeszláv pedig még feddésben sem részesült, sőt szimpátiát táplál és ébreszt iránta. Vszeszláv pályafutását ismertető adatok logikus láncolata a szerzetesi együgyűségnek még az árnyékát is távol tartja. A Vszeszlávra vonatkozó adatok beépítése a POVESZTY szerkesztésbe a fejedelmi nemzetség igazi szeniorjának sorok közti elismerését, és annak csendes beismerését is jelenti, hogy a szeniorátus elve sem a kereszténység eszméjének jegyében született. Az egyébként ritka Vszeszláv név ’minden, összes szláv’, vagy ’minden dicsőség’ jelentése pedig szintén nem hagy kétséget a polocki szenior ág ambícióit illetően.

Amennyiben fenti fejtegetésünk gondolatmenete kiállja a kritika és az idő éles fegyverének próbáját, akkor a POVESZTY-ben olvasható koncepcióból levont következtetéseknek bizonytalan részletét sikerült körvonaloznunk.

Amikor Szilveszter, Vladimir Monomahnak valóban teljes kormányzati egységre irányuló törekvésének kudarcát látta, Bölcs Jaroszlávval mondatta el a szeniorátus és az *otcsina* (részfejedelemség) keresztény ideológia szellemében megfogalmazott elvét, de egyszersmind a halála óráját közeledni érző Jaroszlávot a *félpogány* és a teljesen *pogány* apák és nagyapák nagyszerű példájára hivatkoztatta. Szilveszterről aligha tételezhetjük fel azt, hogy e hivatkozás hallatlan jelentőségével nem volt tisztában. Az „*otcsina*” elve már Bölcs Jaroszláv korában sem volt új, még kevésbé lehetett az Vladimir Monomah korában. Csupán a kialakult gyakorlat elvi megfogalmazására került ekkor sor. A hatalom megszortását a fiaikat részfejedelemséghez juttató pogány apák és nagyapák gyakorolták először. De ennek az elvnek szeniorátus tekintélyét kimondó elemét sem eredeztethetjük Bölcs Jaroszláv korából, hiszen a kijevi barlangkolostor igumenje, nyilván tisztában volt a nemzetségi szeniorátus jelentőségével, s ezért állt ki tekintélyével I. Vladimir életben maradt *legidősebb fiának unokája* mellett, s tette ezt annak ellenére, hogy az a pogány szokások híve volt.

Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy már Tatisesev is ismerte Vszeszláv előkelő származását. Annak is tudatában volt, hogy Izjaszláv nevű nagyapja és Bölcs Jaroszláv egy anyától — Rognedától — származó édes testvérek voltak, viszont a POVESZTY-el ellentétben a legidősebb Vladimirfi Viseszlávot nem a varég Olovától, hanem szintén Rognedától származtatta. Tatisesev ennek ellenére csupán trónbitorlónak tekintette Vszeszlávot. Szolovjov és Kljusevszkij pedig indok nélkül hontalan („izgoi”) fejedelemnek tartotta őt. A szovjet korszak történetírását nagyon érdekelte a nyugtalan polocki fejedelem személye, ha tevékenységét érthetően nem is, de személyét érezhető szimpátiával kezelte. Ez az érzés a pogány hőskor egyik utolsó képviselőjének, s nem a fejedelmi nemzetség genealógiájában előkelő helyen álló, a nagyfejedelmi rang legitim várományosának szólt. Valahogy senki sem fordított figyelmet arra, hogy a Rürük nemzetségnek ez az ága elkeseredett harcot vívott szeniori jogainak érvényesítéséért Bölcs Jaroszláv, majd fiainak koalíciója ellen. Küzdelmüket természetesen a zsákmány utáni vágy is magyarázza, de *otcsina*-val, részfejedelemséggel rendelkeztek, nem voltak földönfutó „izgoi”-ok. Brjacsiszláv, Vszeszláv apja 1071-ben nem véletlenül támadta és sarcolta meg Novgorodot, éppen azt a várost, ahonnan I. Vladimir és Bölcs Jaroszláv is pályafutását kezdte, nem véletlen létesített meghitt kapcsolatokat normann-varég druzsinájával, hiszen nagyapja és nagybátyja is annak segítségével ragadta magához Kijevet. Vszeszláv is apja szellemében folytatta küzdelmét. Ez a magyarázata annak, hogy a számtalan szerkesztést, interpolációt átélt POVESZTY oly szembeötlő

szimpátiát táplál egy nagyon kegyetlen, sőt pogánykodással terhelt, Kijevtől távoli fejedelem iránt.

Végül is akkor Bölcs Jaroszlávot, a Kijevi Oroszország egyik legtekintélyesebb fejedelmét meg kell fosztanunk a neki tulajdonított elvi lehetőségű végrendelettől? Úgy véljük, nincs erre szükség, mivel egy rendkívül lényeges pontban ő valóban módosítani akarta a nagyfejedelmi méltóság betöltésének ősi rendjét: szakított, illetve szakítani akart a *nemzetségi* elvekkel, helyükbe saját *családi* dinasztikus elveit akarta állítani. Ezt az elvet követték Izjaszláv és Vsevolod Jaroszlavics, valamint Vladimir Monomah is. De ez az út járhatatlannak bizonyult mindannyiuk számára, mert kénytelenek voltak beletörődni a még pogány időkből származó nemzetségi gyakorlatba, a keleti szláv törzsi földek állami integrációjának kezdetén kialakult állapotok következményeibe. E családi dinasztikus törekvés a kudarc ellenére is bizonyítja, hogy a XI—XII. sz. folyamán a fejlődés kezdetéhez mérten új elemek, az orosz földek magasabb rendű egységének törekvései érlelődtek a korai orosz társadalom egészében. Ezek az erők azonban gyengének bizonyultak ahhoz, hogy az ősi eredetű részuralmi rendszer nem kívánatos következményeit felszámolják. Ezek a következmények olyan szívósnak bizonyultak, hogy a családi dinasztikus érdekeket érvényesíteni akaró Bölcs Jaroszláv és unokája új törekvésük biztosítása érdekében kénytelenek voltak kompromisszumra lépni az „otcsina” ősi nemzetségi intézményével. A Jaroszláv fiak koalíciójának felbomlása bebizonyította az új és a régi összeegyeztethetlenségét. Szvjatopolk Izjaszlavics 1113-ban bekövetkezett halálakor Jaroszlávot, Brjaceszlávot és Izjaszlávot, azaz három fiat hagyott maga után, akiknek kun heregnő volt az anyjuk. De egyikőjük sem, hanem Vsevolod Jaroszlavics népszerű fia, Vladimir Monomah foglalta el a kijevi főemberek akaratából a kijevi trónt.

Bölcs Jaroszláv és Vladimir Monomah azonban elvi precedenst teremtettek, amelynek gyakorlatba ültetése a távoli Vladimir-Szuzdáli Fejedelemségben valósult meg.

Következtetéseink segítségével talán sikerült kimutatni azokat az ereket, amelyekeken keresztül a pogány hagyományok felszívódtak a keresztény állami ideológiába. Esetleg sikerült azt is kimutatni, hogy a feudális viszonyok, az állam születése és fejlődése, e fejlődés okozta új jelenségek ellenére is egységes folyamatot képez: a Bölcs Jaroszláv előtti és utáni állapotok között nem lelhető fel az eddigi kutatások feltételezte cezúra. E folyamat egysége, amely az állami, kormányzati egység hiányát jelentette, súlyos tehertételként nehezedett a Kijevi Oroszországra, mert a külső támadók okozta bajokon kívül a belső harcok súlyos következményeit is viselnie kellett.

Szilveszter háromnegyed évezreden át sikerrel bizonygatta olvasóinak azt, hogy Bölcs Jaroszláv szeniori és részuralmi elve, gyakorlata között egyrésztől, valamint a pogány kornak hasonló gyakorlata között másrésztől, elvi különbség van. Kiváló történészek fáradozásainak számbavételének segítségével sikerült kimutatni e különbség hiányát.

Az olvasót nyilván nem téveszti meg az, hogy a nemzetségi és családi hagyományok, joggyakorlat problémáit, valamint annak összefüggéseit kizárólag a Kijevi Oroszország példáján mutattuk be. Érthető, hogy a levont tanulságok elvi vonatkozásai a tárgyalt korszak és terület határán túlra is kiterjeszthetők.